

Kultens återkomst

AV STAFFAN ENG
TRÄSNITT UR SVERIGES HEDNÄTID, SAMT MEDELÄTID, FÖRRA SKEDET, FRÅN ÅR 1060
TILL ÅR 1350 AV OSCAR MONTELIUS, 1877

OMTOLKAT.

Kyrkan i Gamla Uppsala föregicks troligen av ett kulthus. Anders Kaliff berättar om hur arkeologerna tog en religiös tolkning till heders igen.

Anders Kaliff är professor i arkeologi vid Uppsala universitet och har skrivit boken *Tempel och kulthus i det forna Skandinavien* tillsammans med arkeologen Julia Mattes.

OMTOLKAT

Byggnaden är helt prydd med guld, och i mitten av salen tronar en avbild av den mäktige väderguden Tor, flankerad av gudarna Oden och Frej.

Så beskrev kyrkomanen Adam av Bremen svearnas tempel i Uppsala i sin historia om ärkestiftet Hamburg från 1070-talet. Den betraktades som en tillförlitlig källa av svenska historiker och arkeologer långt fram på 1900-talet. Frågan var inte om, utan var i Uppsala templet hade funnits.

Sedan kom källkritiken, som gjorde forskarna medvetna om att Adams berättelse byggde på andrahandsuppgifter och kunde vara skriven i direkt syfte att vilseleda. Plötsligt framstod den som trodde på berättelsen som en okritisk fantast.

Vändningen skedde i kölvattnet av den norske religionshistorikern Olaf Olsen, som i en källkritisk genomgång år 1966 hade visat att de förkristna kultbyggnader som finns beskrivna i de fornisländska sagorna saknade stöd i det arkeologiska källmaterialet.

De isländska fynd som i början av 1900-talet hade tolkats som sådana byggnader var rester efter stora festmåltider och gillen, menade han, och sagornas *hof*, *goðahús* och *blóthús* var bara speglingar av

Rekonstruktion av kulthuset i Ringeby i Östergötland. Som ett av de först upptäckta bronsåldershusen ledde Ringeby till upptäckten av fler kulthus.

Så här kan Uppåkrahuset ha sett ut. Det liknar Heddal stavkyrka i Telemark fylke i Norge, som har fornordisk djuornamentik.

de medeltida nedtecknarnas egna erfarenheter av kristna kyrkor.

Efter det vågade få arkeologer tolka förkristna lämningar som kulthus. I stället antog man att kulten hade skett under bar himmel, vilket hade visst stöd i andra isländska sagor, tidigmedeltida lagtexter och den romerske historieskrivaren Tacitus verk om de germanska folken.

Men i början av 1990-talet gjordes flera fynd som än en gång skulle vända upp och ner på synen på den förkristna skandinaviska kulten. Det började med en liten kvadratisk bronsåldersbyggnad i Ullevi utanför Linköping. Den visade flera tecken på att ha haft religiös funktion.

Byggnaden gjorde att forskarna fick upp ögonen för liknande hus som hade dokumenterats vid tidigare utgrävningar. År 1993 hittades dessutom välbevarade lämningar av ett litet bronsåldershus på en gravplats vid Ringeby utanför Norrköping. Det innehöll urnegravvar med brända ben och vette mot en plats där eldritualer tycktes ha pågått under lång tid.

– Det var startpunkten. Jag lärde känna religionshistoriker som blev väldigt övertygade av de fynden. Sedan har det bara växt, säger Anders Kaliff, som är professor i arkeologi vid Uppsala universitet.

När arkeologen Lena Victor skrev sin avhandling om kulthus år 2002 fanns redan mer än tjugo sådana små byggnader doku-

menterade. I dag menar Anders Kaliff att antalet är det dubbla, även om alla fynd inte har samma höga grad av trovärdighet.

Ungefär samtidigt med bronsåldershusen upptäcktes också vikingatida byggnader med en tydlig religiös funktion i Borg i Östergötland och Sanda i Uppland. Men det mest uppseendeväckande fyndet gjordes i början av 2000-talet i Uppåkra utanför Lund: en stor rituell byggnad som faktiskt för tanken till det tempel i Uppsala som Adam av Bremen skrev om.

– Uppåkrahuset är så enormt övertygande. Men när fyndet gjordes var det nästan som att slå in öppna dörrar: det hade hänt väldigt mycket på bara tio år, säger Anders Kaliff.

Om den processen handlar hans bok *Tempel och kulthus i det forna Skandinavien*, som kom ut förra året. Boken är skriven tillsammans med den tyska arkeologen Julia Mattes, som i sin avhandling från år 2008 gjorde en källkritisk genomgång av de sydskanadinaviska kulthusen.

”Men i början av 1990-talet gjordes fynd som vände upp och ner på synen på kulten”

Vad är det då som gör forskarna så övertygade om att det som ofta bara är några stolphål i marken är rester av heliga byggnader? Anders Kaliff liknar tolkningsarbetet vid ett pussel där det är helheten snarare än någon enskild bit som är avgörande.

Ofta spelar husets läge en viktig roll. Många av de äldre kulthusen ligger till exempel i anslutning till begravningsplatser där dödsritualer har ägt rum, och det är vanligt med bende påer och gravar inne i husen.

– Det finns inte några andra boplatser där. De här husen ligger integrerade i en gravmiljö med kremationsplatser där man tog hand om de döda, säger Anders Kaliff.

Järnåldershuset i Borg å sin sida ligger nära grunden till en medeltida kyrka och verkar ha fungerat som gårdstempel till den stormannagård som senare lät uppföra kyrkan. Ett tjockt lager grus över lämningarna tyder också på att huset har genomgått ett slags rituell begravning.

Ett annat viktigt indicium är speciella föremål som har deponerats i och omkring husen. I Borg fanns ett hundratal amulettringar av järn på en stenlagd gårdsplan utanför byggnaden: decimeterstora järnringar med hängande smidda symboler som förmodligen hörde ihop med olika gudar.

På samma plats påträffades också 75 kilo benmaterial från djur med en oproportionerligt stor andel skallar och käkben, något som forskarna har tolkat som rester av djuroffer.

I Uppåkrahuset fanns en exklusiv metallbägare från 500-talet med en tidig form av nordisk djuornamentik samt mer än hundra så kallade guldgubbar: tunna guldfoliebleck med figurmotiv som kan ha varit fästa på stolpar inne i huset. Omkring byggnaden hittades dessutom symboliskt förstörda, nedgrävda vapen, bland annat ett stort antal medvetet böjda spjutspetsar.

En tredje indikation är att kulthuset skiljer sig i form och utseende från andra hus från samma tid och ofta är uppenbart olämpliga som bostäder. Kulthuset från yngre bronsålder och äldre järnålder är till exempel väldigt små och har ofta en öppen gavelsida.

– De har varit exponerade för ritualer av något slag. Förmodligen har man kunnat stå

Utgrävning av en hallbyggnad vid Slöinge söder om Falkenberg i Halland år 1994. Arkeologen Lena Berglund har frilagt groparna som förankrade de takbärande stolparna. Stolphålen syns som partier av mörk jord med uppstickande stenar, som har stabiliserat stolpen.

Kyrkotaket i Gamla Uppsala sticker upp ovanför Mitthögen och Östhögen. Här tror Anders Kaliff att ett tidigare förkristet tempel kan ha stått.

utanför och se något där, nästan som på en scen, säger Anders Kaliff.

Uppåkrahuset är däremot stort – 13,5 meter långt och 6 meter brett – och de kraftiga hålen för de takbärande stolparna tyder på en hög konstruktion och en planlösning som påminner om de medeltida stavkyrkorna.

Huset har också byggts om många gånger och använts i olika faser från romersk järnålder ända in i vikingatiden – en tidsrymd på kanske mer än ett halvt årtusende!

– Det är uppenbarligen en tradition att huset ska stå där och se ungefär likadant ut, säger Anders Kaliff.

Nästan alla kulthusen har upptäckts under uppdragsarkeologiska undersökningar, som efter beslut från länsstyrelsen måste

bekostas av den som vill exploatera mark. Den sortens undersökningar exploderade i samband med 1970-talets miljonprogram och infrastruktursatsningar.

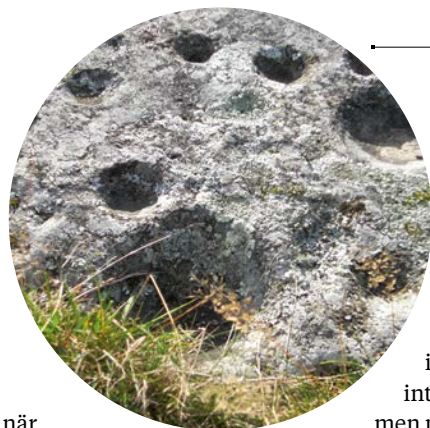
Men trots att kulthuset verkar vara förhållandevis vanliga så dröjde det nästan tjugo år innan forskarna upptäckte dem. Hur är det möjligt?

Anders Kaliff tror att obenägenheten att göra religiösa tolkningar delvis berodde på en missuppfattning om vad källkritik är. När Olaf Olsen gjorde sin källkritiska genomgång på 1960-talet uppfattade många det som att han hade visat att det inte fanns några kulthus, trots att han egentligen bara hade visat att det inte fanns några bra belägg.

– Det var säkert rätt på hans tid. Men tan-

FOTO: MICHA L. RIESER ILLUSTRATION: RICHARD HOLMGREN REKONSTRUKTION: SVEN ROSBORN

FOTO: ARKLAND, BARBRO B

Skålgropar är vanliga på hällristningar och kan ha haft en kultisk funktion. De finns också i så kallade klangstenar från bronsåldern, som har hittats i anslutning till gravplatser och tros ha fungerat som rituella musikinstrument.

ken att det inte fanns några kulthus blev en faktoid som fick eget liv, säger Anders Kaliff.

Han menar att det är samma sorts felslut som när man tror att det är bevisat att en person som har blivit frikänd i en rättegång är oskyldig. Men att bevismaterialet inte är tillräckligt starkt utesluter ju inte att det kan komma fram nya, bättre bevis.

Samtidigt tror Anders Kaliff att konstens och populärkulturens storslagna skildringar av vikingatiden – inte minst Carl Larssons nationalromantiska gestaltning av Uppsalatemplet i målningen Midvinterblot på Nationalmuseum – har bidragit till att förpassa kulthuset till fiktionens värld.

– Jag har själv upplevt hur den målningen blir ett slags motargument mot templet bara för att den är så fantasifull. Men om man ska vara källkritisk så är det ju egentligen en absurd slutsats, säger han.

På liknande sätt tror han att nazismens och nationalromantikens idealisering av det fornnordiska har fått många forskare att omedvetet vilja tona ner förekomsten av avancerade drag i de förkristna kulturerna för att inte spela mörka krafter i händerna.

Han menar att det är en anledning till att det fortfarande är kontroversiellt att tala om förkristna tempel, trots att den benämningen faktiskt skulle passa in på några av

de upptäckta byggnaderna.

– Det är samma sak igen: egentligen har det inte med saken att göra, men på något sätt så får det ändå betydelse.

Men den viktigaste orsaken till arkeologerna senfärdighet, menar han, var kanske ändå samtidens ointresse för religion, som ledde till att religiösa tolkningar över huvudet betraktades som suspekta nödlösningar. Han minns en kollega som på 1980-talet sa: "Du måste tänka på att forntidens människor var lika rationella som vi."

– Det har jag tänkt på genom åren. Rationella var de definitivt, men absolut inte på vårt sätt.

Därför menar Anders Kaliff – och det här är kontroversiellt bland arkeologer – att det är nödvändigt att göra jämförelser med andra kulturer, som kan ge forskarna inspiration till rimligare tolkningar som inte är lika färgade av den egna världsuppfattningen.

Bäst är att jämföra med samhällen som är så lika som möjligt den epok som studeras, menar han, både i fråga om klimat, teknologi och näringsbas. Ännu intressantare blir det om det finns ett verkligt släktskap mellan kulturerna, till exempel mellan olika indoeuropeiska religioner.

Samtidigt gäller det naturligtvis att vara försiktig med att dra för stora växlar på likheten mellan kulturerna.

”Viktigaste orsaken till oviljan att tala om kulthus var samtidens ointresse för religion”

– Tanken är inte att säga att man gjorde likadant i Skandinavien som i någon stam i Sydamerika eller på en Söderhavsvö. Snarare handlar det om att se vilka materiella lämningar som ett visst sätt att bete sig ger upphov till, säger Anders Kaliff.

Upptäckterna av kulthuset bidrog till att den negativa inställningen förbyttes till ett enormt intresse för religion och kult. I dag handlar debatten inte längre om kulthusetens existens, utan om hur de användes. Betyder det då att Adam av Bremens skildring av Uppsalatemplet trots allt stämmer?

Enligt Anders Kaliff så har de nya fynden åtminstone gjort Adams berättelse mera sannolik. Om det bevisligen har funnits viktiga religiösa byggnader på andra platser i Skandinavien under vikingatiden, varför skulle det då inte ha gjort det i det mäktiga Uppsala?

Att Gamla Uppsala verkligen har varit ett religiöst centrum av rang bekräftas av de mellan en halv och en kilometer långa rader av kraftiga stolphäl från 400–500-talet, som kom fram vid en uppdragsarkeologisk undersökning i utkanten av området under åren 2012–13.

Stolphälarna, som på flera ställen innehåller ben från det som förmodligen är offerade hästar, kor och svin, har tolkats som rester av monumentala processionsvägar eller avgränsningar av den heliga platsen.

Samtidigt har arkeologer de senaste åren

Fynd från hallbyggnaden vid Slöinge söder om Falkenberg i Halland. Överst till höger en guldgubbe.

Carl Larssons Midvinterblot på Nationalmuseum i Stockholm är ett exempel på hur nationalromantiken har påverkat arkeologerna.

dokumenterat flera väldiga hallbyggnader med religiösa inslag på de så kallade Kungsgårdsplåtarna norr om den medeltida kyrkan, även om dessa verkar ha övergetts redan i början av 800-talet – alltså flera hundra år före Adam av Bremens tid.

Men Anders Kaliff menar att det faktum att Sveriges första ärkebiskopssäte förlades till just Gamla Uppsala på 1100-talet talar för att platsen hade en fortsatt stor religiös betydelse under vikingatiden.

För egen del är han övertygad om att det har stått ett tempel på samma ställe som den medeltida kyrkan, där arkeologiprofessor Sune Lindqvist på 1920-talet grävde ut det som han länge trodde var stolparna till det gamla hednatemplet under kyrkgolvet.

Senare undersökningar visar att några av

stolparna faktiskt kan vara från förkristen tid. Med hjälp av markradarundersökningar har man hittat ytterligare strukturer under kyrkan, men de fynd som hittills har gjorts är knappast tillräckligt många för att vittna om ett stort tempel.

Men Anders Kaliff hoppas att det någon gång ska gå att göra en mer noggrann undersökning av platsen, även om den befintliga

kyrkan och gravarna skulle göra det till ett väldigt svårt och kostsamt projekt.

– Förmodligen stod templet ungefär på samma sätt som kyrkan och den tidigare träkyrkan där, och i så fall är mycket förstört. Men man skulle säkert kunna komma ganska långt ändå, säger han. ■

Staffan Eng är frilansjournalist.

Religiös ceremoni i dagens Indien med rötter i den 3 000 år gamla vediska religionen. Kanske inspirerade den indoeuropeiska kulturen till eldoffer i de skandinaviska kulthuset under bronsåldern.